

A MAGYAR INDETERMINÁLT (ALANYI) ÉS DETERMINÁLT (TÁRGYAS) IGERAGOZÁSI RENDSZER KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE

NYÍRI ANTAL

1. A magyar igeragozási rendszer kialakulásának történetével azóta foglalkozom, mióta az igenevek történetét behatóan tanulmányozom (NYÍRI: Az igenevek történetéhez. *Ámattunk, émettünk.* Nyr. 77: [1953.] 455—59). Magához a kialakulás lényegéhez először 1970-ben szóltam hozzá mint PAPP ISTVÁN doktori értekezésének egyik opponense (az oppenensi fejtegetés a TMB. irattárában van).

Évek hosszú során át elő is adom hallgatóimnak a magyar igeragozás történetét. Az eddigi kutatások eredményeit kritikailag megrostáltam, és azokat a megállapításokat, melyeket a nyelvi adatok véleményem szerint igazoltak, a forrásokra való hivatkozással a helyükre tettem, néhány vonatkozásban saját kutatásaim eredményeivel kiegészítettem, és az indeterminált (alanyi) meg a determinált (tárgyas) igeragozás történetét mindig egymás viszonylatában tárgyaltam. Előadtam az igeragozás történetét az 1971/72. tanév II. felében is, hasonlóképpen az 1972/73. tanév II. felében.

1972. június 20-án „A magyar igeragozás történetéhez” címmel előadást is tartottam a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén (vö.: A Magyar Nyelvtudományi társaság LXVIII. közgyűlése. MNy. LXVIII, 501); 1972 júliusában ezt az előadást több ponton részletesebben kifejtettem, néhány helyen módosítottam, és ekkor írtam meg az *-n* igei személyrag eredetére vonatkozó újabb kutatásaim eredményeit¹.

Ezek előrebocsátásával közzéteszem a magyar indeterminált (alanyi) és a determinált (tárgyas) igeragozás történetére vonatkozó előadásom summáját.

2. Az ősi igeragozási rendszert, amikor még nem volt külön indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozás, GOMBOCZ ZOLTÁN (Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen UngJahrb. X, [1930.] 1—15; ÖM. I, 124—140), MÉSZÖLY GEDEON (A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finn-ugor szempontból. Budapest, 1930., passim; e mű 1929. május 5-én küldetett meg a kiadónak, vö.: i. m. 3, lapalji jegyzet) és PAPP ISTÁN (Az állítmányi szerkezet őstörténete. MNy. III, 7) alapján szerkezetileg így rekonstruálhatjuk:

¹ Azóta ez a fejtegetés meg is jelent, vö.: A magyar igeragozás történetéhez. MNy. LXIX. [1973.], 140—158; Zur Geschichte des Personalsuffixes *-n* in den ungarischen Zeitwörtern. FUF. XL, 135—145.

I.

én	*vár	*vár én
te	*vár	*vár te
fiú,	ő	*vár fiú, ő
mi	*váruk	*vár én-k
ti	*váruk	*vár te-k
fiúk,	ők	*vár fiúk, ők

Hasonlóképpen: *én kér ~ kér én* stb.

A többes számú rekonstruált alakok egyetemi előadásomban nem szerepeltek. 3. A tárgyas igeragozás kialakulásának kezdetére nézve két, egymástól lényegesen eltérő vélemény áll szemben egymással.

4. Mészöly Gedeon szerint (A Halotti Beszéd tárgyas elb. múlt alakjai 67—8) a determinált igeragozás kialakulása a tranzitív igék egyes 3. személyében indult meg, mégpedig úgy, hogy miután az igei állitmány egyes 3. személyű névmási alanya (*sš) hozzátapadt az igehez, létrejött a mai *várja* hangörténeti előzménye, a *várja* mellett megvolt a \emptyset személyragos, ugyancsak egyes 3. személyű *vár*, a *kér* mellett a szintén egyes 3. személyű \emptyset személyragos *kér*, mégpedig eleinte mindkettő indeterminált és determinált funkcióban egyaránt, majd funkciómegoszlás történt: a *várja*, *kéri* a határozott 3. személyű tárgynak lett a szerkezeti altagja, a *vár*, *kér* pedig az egyéb determinánsoké, köztük a határozatlan 3. személyű tárgyé is.

A **vár én*, **vár te*, **vár ő*, **kér én*, **kér te*, **kér ő*-féle szerkezetekben a személynévmásoknak az igehez való tapadása az 1. és a 2. személyben hamarabb megtörtént, mint a 3. személyben, mert a 3. személy grammatikai alanya nemcsak *ő*, hanem minden és mindenki, ami/aki nem *én* és nem *te*, illetőleg nem *mi* és nem *ti* (Mészöly, i. m. 29), vagyis eszerint az agglutinálódott *várom*, *várod* mellett még jó ideig **vár ő*, **vár fiú*, **vár nő* stb. volt. A Mészöly-féle magyarázat szerint tehát akkor kezdődött meg a determinált és az indeterminált igeragozás szétválása, amikor a *várom*, *várod* után összekapadt a **vár ő > várja* személyragos alakká.

4.1. Mikola Tibor (A -i tárgyrag eredetéhez. NyÉrt. 46: 57—62) szerint az egyes 3. személy -ja/-i ragjának (*vár-ja*, *kér-i*) a névmási előzménye (*sš) nem nominatívusi értékű volt, hanem accusatívus, és így terjedt el a magyar igeragozásban az 1. és a 2. személyben is a határozott 3. személyű tárgyra való utalás. E magyarázat szerint a determinált és az indeterminált igeragozás már az alapnyelvben megvolt az egyes 3. személyben, de az 1. és 2. személyben később terjedt el (vö. Hajdú Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 73—78). — Mikola Tibornak ezt a magyarázatát egyetemi előadásomban elfogadtam, megemlíttem azonban, hogy ennek, ti. hogy a determinált igeragozás az egyes 3. személyben accusatívusi értékű névmás agglutinálódása által keletkezett, a magyar determinált elbeszélő múlt egyes és többes 3. személyű igealakja ellentmond; az *ő vár-á*, *ők vár-á-k*, *ő kér-é*, *ők kér-é-k* igealakokon ugyanis, mint tudjuk, nincsen igei személyrag, mégis határozott 3. személyű tárgyra utal az elb. múlt egyes és többes 3. személyű \emptyset személyragos igealak (vö. Mészöly, i. m. 33).

Ez a tény arra mutat, hogy a -ja/-i 3. személyű igei személyragnak accusatívusi értékű névmásból való származtatása további vizsgálatot kíván, ez az újabb vizsgálat azonban aligha fogja módosítani azt a megállapítást (vö.: Hajdú Péter, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 74-5), hogy a determinált és az indeterminált igeragozás elkülönülése a 3. személyben már az alapnyelvben megtörténhetett.

4.2. Az egyes és többes határozott 3. személyű *ő várja, ő kéri* ill. *vár-já-k, kér-i-k* igealak úgy keletkezett, hogy az ősi, többes 3. személyű **vár-u-k, *kér-ü-k* igealakokba belekerült az egyes 3. személyről a *-ja/-i* személyrag, és lett: *vár-já-k, kér-i-k* (MÉSZÖLY, i. m. 67—8).

4.3. Az egyes 3. személy *-ja/-i* (>*-ja, -i*) személyragja a többes 3. személyű *vár-já-k, kér-i-k* után — és ennek hatására — belekerült a többes 2. személyű igealakba: *vár-to-k > vár-já-to-k, kér-tē-k > kér-i-tē-k* (MÉSZÖLY, i. m. 68); ez utóbbiakkal szemben az ősi igeragozás többes 2. személye: *vár-to-k, kér-tē-k* az indeterminált ragozás többes 2. személyű tagja lett (i. m. 68).

4.4. A többes 1. személyben az ősi igealakok: *mi váruk*, illetőleg *várunk* volt; ebből a *mi váruk* átkerült a determinált igeragozásba, a *várunk* pedig az indeterminált igeragozásnak lett a tagja. A *mi váruk* egyes nyelvjárásokban még ma is *-j*-nélkül van, vagyis ősi alakban, általában azonban a *vár-j-á-k, vár-já-to-k* hatására *mi váruk > várjuk* lett; hasonlóképpen lett a *mi kérük > kérjük*. Másképp nem történhetett, mert a *kérem, kéred, kéri, kéritek, kérik* igealakokon sehol sincs *-j*, csak a többes 1. személyben, tehát a *kérük > kérjük* csakis a *várjuk*-félék veláris hangrendű alakok hatására vehette fel a hiátustöltő *-j*-t. Vö. MELICH, A magyar tárgyas igeragozás. 7—9; MÉSZÖLY, i. m. 71—72; 31. Jegyezzük itt meg, hogy MELICH-nek az *ő adi* 'ő adja', *mondi* 'ő mondja', *ő kéri* *-i* személyragjának eredetéről szóló fejtegetése (i. m. 6—21), valamint az *ad-ja* (<**odu-j-á*) kijelentő módbeli *-j*-hangja eredetéről vallott nézete (<a felsz. mód *-j* jeléből) nem bizonyult helyesnek (vö. MÉSZÖLY, i. m. 72—3), mert itt hiátustöltő *-j*-vel van dolgunk, az *ad-i, mond-i, vár-i, kér-i* nyelvjárási determinált igealakok pedig úgy keletkeztek, mint az *ő láb-i* 'lába', amint ez ma már — tudomásom szerint — általában elismert tény.

Összefoglalva az eddigieket:

II.

Az indet. (alanyi) igeragozás
kezdeté az egyes 3. személyben:

	<i>én</i>	<i>*vár,</i>	<i>*kér</i>
	<i>te</i>	<i>*vár,</i>	<i>*kér</i>
<i>fiú,</i>	<i>ő</i>	<i>vár,</i>	<i>kér</i>
	<i>mi</i>	<i>*váruk,</i>	<i>*kérük</i>
	<i>ti</i>	<i>*váruk,</i>	<i>*kérük</i>
<i>fiúk, ők</i>	<i>*váruk,</i>	<i>*kérük</i>	

A-det. (tárgyas) igeragozás
kezdeté az egyes 3. személyben:

<i>várom,</i>	<i>kérem</i>	
<i>várod,</i>	<i>kéred</i>	
<i>vár-já,</i>	<i>kér-i</i>	'őt, azt'
<i>várunk,</i>	<i>kérünk</i>	
<i>vártok,</i>	<i>kérték</i>	
<i>*váruk,</i>	<i>*kérük</i>	'őt', 'öket' stb.

III.

Az indet. igeragozás föltehető
első teljes paradigmája:

én *vár, *kér
te *vár, *kér
ő vár, kér
mi váruk, *kérük

ti *váruk, *kérük
ők *váruk *kérük

A det. igeragozás föltehető
első teljes paradigmája:

várom, kérem
várod, kéred
várja, kéri
várunk, kérünk (vö. néhány mai
nyelvjárással).
vár~~tok~~, kértek
várják, kéri

6. A -k egyes 1. személyű indet. személyrag kialakulása. Az alanyelvben agglutinálódott várom, várod, várja mellett még jó ideig az itt közölt indet. ragozási sor volt meg és talán az ugor korban alakulató magyar nyelv előzményében vagy talán az ősmagyar kor első szakaszában keletkezett a várok indet. egyes 1. személyű igealak a det. várom igealakkal szemben.

GOMBÓCZ ZOLTÁN (ÖM. I, 136) szerint az én várok < én váruk a többes 1. személyű mi várunk-ból lett úgy, mint a francia nyelvjárási je sommes (< je suis 'vagyok'), je voudrais (< je veux 'akarok'). De ezt a föltevést a magyar vagy más finnugor nyelv igeragozásának története nem támogatja. PAIS DEZSŐ szerint (MNY. XXVII, 142—143) -k árnyalat, illetőleg deminutív képzőből keletkezett az indet. (alanyi) egyes 1. személyű igei személyrag. Elfogadja ezt JUHÁSZ JENŐ (MNY. XXXV, 282); SÁMSON EDGÁR is (MNY. XLVII, 229—234) a kicsinyítő funkcióból vezeti le a -k egyes 1. személyű alanyi igei személyragot (vö. még B. LŐRINCZY ÉVA, A KT. és szalagjai 130—131; BERRÁR JOLÁN, Magyar tört. mondattan 50, 53).

A -k egyes 1. személyű igei személyrag kicsinyítő képzőből való származtatását támogatja Mészöly felfogása is. Mészöly GEDÉON megállapítása szerint (FUF. XXXIII, 143) az ugor korban nemcsak a család tagjainak, barátainak, védő szellemeinek, saját testrészüknek a nevét látták el diminutív -k képzővel a kedveskedés, gyöngédség kifejezésére, ugyanezt a -k suffixumot kedveskedő kérés céljából a 2. személyű igehez is hozzáfűzték. Így a mai vogulban is: pā jāläkən azt jelenti: 'Kérlek, jer föl' (pā = föl; jāli = 'megy'; -k = prekatív suffixum; n = a 2. személy ragja). Van ilyen a magyarban is: Aluszkálj! Eszikélj! Vö. ehhez: SZABÓ DEZSŐ: Kicsinyítő képzők mint igekepzők (NyK. XXXIV, 13—4): vānti, 'vezet': tārāvānti-kälēm 'gyöngéden átvezetem' stb. Vagyis a vogulban van az egyes 1. személyű alanyra vonatkozólag is diminutív-prekatív (k) képző.

Pótlólag, 1974. febr. 17-én fűzöm ehhez a következőket: Mészöly 1938-ban erről így nyilatkozott (Nyelvtört. fejt; 108): „A gyárté-k és a gyártá-m között csak annyi etimológiai különbség van, hogy az egyik -k, a másikon -m a személyrag. A -k azonos az ún. nyomosító (+dim.) k > g képzővel, mely megvan az -ik > -ig ragban, az en-g-ēm, té-g-ēd alakban stb.; ez a -k a magyar nyelv külön életében jutott az első személyrag funkcióhoz, az -m pedig finnugor korból származó ősi személyrag, megfelelője megvan minden finnugor nyelvben.”

Annak tehát, hogy az ősi én *vagy, te *vagy, ő *vagy paradigma után ez volt a ragozási sor fejlődésének következő mozzanata: én vagyok, te vagy, ő *vagy, én várok, te *vár, ő vár, valószínűleg az volt az oka, hogy a beszélő 1. személy önmagát mint alanyt az igei állítmányon gyakorító-diminutív-kedveskedő -k elemmel jelölte

meg, míg vele szemben az egyes 2. személy és a 3. is: *te vagy, ő *vagy; te *vár* \emptyset morfémmával volt továbbra is egy ideig megjelölve, úgy mint ahogy a mai, illetőleg a közelmúlt idők vogul embere a saját testrészéről *-k* diminutív suffixumos főnévvel beszél, a máséről ellenben nyilván diminutív suffixum nélkül.

IV.

{ Az indet. (alanyi) igeragozás egyes 1. személyének *-k* ragja megjelenik, s a többes 1. *-unk/-ünk* és 2. személy *-tok/-tők* ragjai átkerülnek a tárgyas paradigmából az alanyi paradigmába:

én várok, kérék, lészék
*te *vár, *kér, lész* \geq *lész*
fiú, ő vár, kér, lész \geq *lész*
 mi várunk, kérünk, lészünk,
 ti vártok, kérték, lészték
*fiúk, ők *váruk, *kérük, *lészük*

A det. (tárgyas) többes 2. személyben analógiásan megjelenik a *-já-* elem, illetőleg a többes 1. személyben a *-j-*:

várom, kérem
 várod, kéred
 várja, kéri
 váruk¹ \geq *vár-j-uk, kér-ük¹ \geq kér-j-ük*
 vár-já-tok, kér-i-tek
 vár-já-k, kér-i-k

6.1. Az *-sz* igei személynag az iktelen igék kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyű igealakjaiban szerepel: *te vár-sz, kér-sz, örül-sz, ró-sz, sző-sz*, továbbá: az iktelen *ir-and-asz, mën-end-esz*. Van rá adat már a HB.-ben is: *holz*. Elmellőzve most a különféle magyarázó kísérleteket, röviden csak annyit erről az *-sz* személynagról, hogy MÉSZÖLY szerint „Az *sz* jelenképzős igék egyes 2. személyű alakjából eredt ... Szólamritmus okából: *lész* \geq *lészész*” (Nyelvtört. fejt. a HB. alapján 91. lapalji jegyzet). Még 1877-ben is találunk ilyen igealakot: *leszesz*. „Hol *leszesz* ma?” (Mikszáth Kálmán ÖM. Tót atyafiak. 32:8; 229). Másutt bővebben foglalkozom ennek az *-sz* igei személynagnak az eredetével és a vele kapcsolatos egyéb kérdésekkel. Itt még csak annyit, hogy a XIX. század közepéig még megvolt az *-sz* személynag az *-sz, -s, -z* végű igéken is: *te csűsz-sz, keres-sz, habozasz* (ez utóbbi 1847-ből, A magyar nyelv rendszere. Második kiad. 1947., 239), de „*Habzol Habzik*”, ha ikes (uo.).

V.

{ Az indet. (alanyi) egyes 2. személyében megjelenik az *-sz* igei személynag:

én lészék, ~ lészék, várok, kérék,
tē lész ~ lészsz (\geq *lészész*), **vár, *kér*,
fiú, ő lesz ~ lész, vár, kér,
 mi lészünk ~ lészünk, várunk,
 ti lészték ~ lészték, vártok, kérték,
*fiúk, ők *lészük ~ *lészük, *váruk, *kérük*,

A det. (tárgyas) igeragozás:

várom, kérem
 várod, kéred
 várja, kéri
 váruk \geq *várjuk, kérük* \geq *kérjük*
 várjátok, kéritek
 várják, kérik

¹ NB! Némely nyelvjárásban, mint láttuk, a többes 1. személyben még ma is *váruk, kérük* a tárgyas igealak, más nyelvjárásokban pedig megmaradt a tárgyas ragozás többes első személyében is az ősi *várunk, kérünk*, de ugyanez használatos ezekben a nyelvjárásokban a többes 1. személyű alanyi igeragozásban is: *várunk, kérünk*, vagyis ezekben a nyelvjárásokban a többes 1. személyben nem vált külön az alanyi és tárgyas igeragozás.

VI

{ Az indet. (alanyi) egyes 2. személyen elterjed az -sz személyrag a kijelentő mód jelen időben:

A det. (tárgyas) igeragozás:

én lészék ~ lészék, várok, kérék

várom, kérem

te lészsz, vár-sz, kér-sz

várod, kéred

ő lesz ~ lész; vár, kér

várja, kéri

mi lészünk, várunk, kérünk

váruk > várjuk, kérük > kérjük

ti lésztek, vártok, kérték

várjátok, kéritek

ők *lészük¹, *váruk¹, *kérük¹

várják, kérik

6.2. Az indet. (alanyi) 2. személyű -l igei személyrag megvolt és megvan nyelvműleink legrégibb megfelelő adatai óta az ikes ige minden módjának egyes 2. személyében és az iktelen igeink indet. egyes 2. személyében a kijelentő mód jelen idő és a felszólító mód egyes 2. személye kivételével másutt mindenütt.

Az -s, -sz, -z végű ige, továbbá az -sz/-v tövű iktelen ige (hisz, lész, tész, vész, visz) csak újabban hangzanak a kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyben -l személyraggal, ezért aligha kereshetjük az -l igei személyrag eredetét a jelen időben. A -t/-tt időjeles múlt igealakok viszonylag újak, már jóval ezek megjelenése előtt megvolt az -l személyrag. A feltételes mód jelen ideje (várnál, kérnél) szintén aligha lehet az -l személyrag keletkezésének a helye; viszont: mivel az elbeszélő múlt legrégibb igealakjaink közé tartozik, és alakilag is alkalmasnak látszik az -l morféma fölvetelére, ezért föltehetőleg ott kereshetjük az -l igei személyrag első megjelenését.

JUHÁSZ JENŐ föltevése alapján az a vélemény, hogy az -l igei személyrag az -l gyakorító képzőből származik. (MNy. XXXV, 284—5). 1972 júliusában erről a következőket vettem papírra: „De nekem az a véleményem, hogy voltaképpen nem helyes csak gyakorító képzőre gondolnunk az -l igei személyrag eredetének kutatásakor, hiszen az uráli eredetű / képző, — ha annak névszóképzői funkcióit figyelmen kívül hagyjuk is (például a deminutív / fial:- fialim 'filioli mei', szugolya, zugoly 'Winkel', GYÖRKE, Wortbildungslehre 35, LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 147; Bárczi, TihAl. 153; D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés tört. 113; deverbális névszóképző: fédél, fonal stb., D. BARTHA KATALIN i. m. 73) —, mérlegelnünk kell azt a tényt, hogy az uráli eredetű / nemcsak gyakorító (pl. hatol, töröl), hanem mozzanatos (fuvall, lővell), műveltető (aszal), visszaható (fül, vö. fujt ~ fojt, erről LAKÓ GYÖRGY: MNy. XXXVII, 89), denominális igekepző (szól, fehérlik) is lehet (vö. J. GYÖRKE, Die Wortbildungslehre 35—41; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 145—52; 157; 162—4; 164—9; 169—78; D. BARTHA KATALIN, A magy. szóképz. tört. 20—22; 36; 41; 48—49; 55—57; 73—74; 113). — Előmozdíthatja az -l igei személyrag kialakulását nemcsak a gyakorító -l, hanem a mozzanatos -l is; általában minden olyan -l képzős ige, melynek -l képzős alakjával alaki homonima lett a róla levált -l képzővel személyragos alakká lett ige.” — Amikor általános volt az alanyi igeragozásnak ez a sora: én vagyok, te vagy, ő *vagy; én várok, te *vár, ő vár, ugyanakkor a lész ~ lé-sz (vö. lé-t) jelen ideje így volt: én lészék ~ lészék, te lész ~ lész, ő lész ~ lész, ugyanennek múlt ideje így volt: én lé-k (rég. nyelvműleinkben sok adat van rá), te *lé, ő *lé (vö. később: ő lé-n, lő-n). Volt ennek a *lé- igezőnek -l gyakorító

¹ Mivel az egyes 3. személyben még nincs -n, nem lehetett meg a többes 3. személyben sem az ők lész-ne-k, vár-na-k, kér-ne-k.

képzős származéka is: *én lélek* = 'én létezek, vagyogatok'. Ez meg is van Balassinal: „Téngeek, nem élek, lenni sem lélek, mert jutottam bura”. (ECKHARDT SÁNDOR, Balassi Bálint összes művei I, 70: 30. sz. költemény); a NySz. is idézi ezt az adatot a *Lével* címszó alatt (NySz. II, 596), melynek változatai: *leiel*, illetőleg *lejel*, *lével*. Hogy a *lè-sz* igének meg kellett lennie a *lè-sz* többeli hosszú magánhangzós tövének is már az ősmagyar korban, annak bizonyítéka a XV. században is meglevő *lè-t*, melynek a BécsiK.-ben már megvan a *létel* származéka is (vö. KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex nyelvtana); vö. ezt a NySz. *létel* adatainak a sokaságával. — Mindezek a tények kétségtelenné teszik, hogy kellett lennie a *lè*- igetőnek az ősmagyar korban nemcsak *lè-t*, hanem *lè-l* gyakorító képzős származékának is. Az *-l* gyakorító képzős *lè-l* 'létezik' ősmagyar ragozása a kijelentő mód jelen időben így volt: *én lé-l-ék*, *te lé-l*, *ő *lé-l*; a *lè-sz* ~ *lè-sz* múlt időbeli ragozása ugyanekkor így volt: *én lé-k*, *te *lé*, *ő *lé*; ennek 2. személyű *tè tè* alakjára hathatott a gyakorító képzős *lél* jelen idő egyes 2. személyű, \emptyset személyragos *tè *lé-l* alakja, fölvehette ennek végződését a múlt idejű *te *lé*, és lett a *tè *lé-l* jelen idejű, \emptyset személyragos igealak hatására a *tè *lé* múlt idejű egyes 2. személyű igealakból *te lé-l* múlt idő egyes 2. személyű, immár *-l* személyragos igealak. MÉSZÖLY szerint a *hi-sz* ige tövéből származik a *hú-l* ige is, és a *hi-sz* igének múlt idejű egyes 2. személyű alakja *hú-l* 'hittél' is a kódexek korában. Az *észik* ige tövének van *è-lè-gét* származéka, az *iszik* ige tövének pedig *i-llo-gat* képzett alakja, s az *észik* múlt idejű egyes 2. személye: *te é-l*, az *iszik* múlt idejű egyes 2. személye pedig: *te *i-l* vagy **ü-l* volt. Vö.: KRÄUTER FERENC: A *v*-töví igék. NyK. XLII, 320—21.

Az *én kérék*, *te *kér*, *ő kér* indeterminált ragozási sor korában ennek múlt ideje így volt: *én kéré-k*, *te *kér-é*, *ő kér-é*, emellett volt *kérè-l* gyakorító képzős ige is, és ennek kijelentő mód jelen időbeli ragozása: *én kéré-l-ék*, *te *kéré-l* (\emptyset személyraggal) *ő kéré-l* (\emptyset személyraggal); a gyakorító képzős \emptyset személyragos *te *kéré-l* hathatott a *kér* ige é időjeles egyes 2. személyű (*én kéré-k*) *te *kér-é* alakjára, és fölvehette a *kéré-l* gyakorító képzős ige *-l* morféimáját, és lehetett ezáltal *te kéré-l*, azaz *-l* személyragos múlt idejű igealak.

Az *-el/-á* időjeles egyes 2. személyű igealakokról elterjedhetett az *-l* személyrag a feltételes mód jelen idő egyes 2. személyére, a *-t/-tt* időjeles múlt idejű alakokra, és az ikes igék jelen és felszólító módjára is: *te lé-l*, *hi-l* ~ *hü-l*, *té-l* ~ *tő-l*, *vé-l* ~ *vő-l*, *vi-l*; *vára-l*, *kéré-l*; *lè-tt-él*, *vár-t-ál*, *lé-né-l* > *lè-nné-l*, *té-né-l* > *tè-nné-l*; *vár-ná-l*, *kér-né-l*; *é-né-l* > *è-nné-l*; *è-szè-l*, *iszo-l*, *è-gyé-l*, *i-gy-ál* stb.

A *lész* ige ragozásának föltehető fejlődése a kijelentő mód jelen és elb. múltban, párhuzamba állítva vele annak gyakorító *-l* képzős *lél* származékát a jelen és elb. múltban:

kijelentő mód jelen idő egyes szám;
a 2. és 3. személyben \emptyset személyraggal:

én lè-sz-ék ~ *lé-sz-ék*
tè lè-sz ~ *lé-sz* ~ *lè-szesz*
ő lè-sz ~ *lé-sz*

A *lè-sz* ige kijelentő mód
elb. múlt egyes szám:

én lé-k
*te *lé* (\emptyset személyragos)
*ő *lé* (\emptyset személyragos)

a *lè-sz* ~ *lé-sz* ige *lè*- tövének *-l* gyakorító képzős *lél*- származéka kijelentő mód jelen idő egyes szám:

én lé-l-ék 'létezek'
*te *lé-l* (\emptyset személyragos)
ő lé-l (\emptyset személyragos)

A *lè-l* gyakorító képzős ige
elb. múltja:

*én *lé-l-é-k* 'létezek'
*te *lé-l-é* (\emptyset személyragos)
*ő *lé-l-é* (\emptyset személyragos)

A *tē lē-sz~lé-sz* (>*lē-szesz*) 1. gyakorító képzős 0. morfémás *te *lé-l* jelen ideje hathatott a *tē lē-sz~lé-sz* 0. személyragos *tē *lé* elbeszélő múltjára, és fölvehette a *tē *lé-l* 0. személyragos jelen idő -l képzőjét, és lett: *tē *lé* > *tē lé-l*. — Hasonlóképpen a *hi-sz* a *hi-l~hű-l*, az *ész~ész* mellett az *é-l*, *ē-ll* (vö.: *ē-llē-get* 'eszeget', *i-l* 'ittál': *i-llo-gat* 'iszogat'). A *tē *lé* és az *ő *lé* elbeszélő múlt meglétét igazolja a későbbi 3. személyű *ő lé-n*; vö. már a HB-ben *levn*, a későbbi *lön*; 1500 körül és később is a *lé-n~lő-n* általánosan el volt terjedve.

7. A -lak, -lek (*vár-lak*, *kér-lek*) igei személyrag. Valószínű, hogy minden olyan -l képzős, tranzitív ige lehetett kiinduló pontja a -lak, -lek határozott egyes/többes 2. személyű tárgyra vonatkozó, egyes szám 1. személyű alanyt is kifejező morfémának, melynek -l képző nélküli igealakjai is elevenek voltak. Ilyen a *kér*: *kérel*, néz: *nézel*, ér: *érel* 'öfter berühren', üt: *ütel*, vet: *vetel* > *vetél* (vö. SÁMSON EDGÁR, A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői 20, 34, 35, 19 stb.). Az *én kérék* mellett lehetett *valakit*, *valamit*, *tégedet*, *titeket*, tárgy (vö.: még ma is: *mi kérünk* nemcsak *téged*, *titeket*, hanem *valakit*, *valamit*, *valakiket*, *valamiket* is); hasonlóképpen a *kérélek* > *kérlek* *valakit*, *valamit*, *téged*, *titeket*. A *kérék* meg a *kérlek* igealak úgy osztozott meg a *valakit*, *valamit*/*téged*, *titeket* determinánsokon, hogy a *kérék* determinánsa lett a *valakit*, *valamit*-határozatlan 3. személyű tárgy, az új *kérlek* igealaknak pedig a 2. személyű *tégedet*, *titeket* lett a determinánsa. — KLEMM ANTAL (MNY. XXI, 257) mutat rá arra, hogy a *kérlek* előzménye *kérélek* volt, és ehhez hasonlóan volt eredetileg *sujtolok*, *emelek*, *nevelek*, *orvosolok* *téged*, *titeket*; az is lehetséges, hogy a *sujtolok* > *sujtollok*, az *orvosolok* > *orvosollok* lett, mint KLEMM magyarázta, de én a *kérlek* és társai alaki szerkezetének, valamint egyes 1. személyű alanyra és egyes/többes 2. személyű tárgyra utalásának létrejöttét általában paradigmából való kiválással magyarázom.

A tranzitív indeterminált igék kijelentő mód jelen idejű ragozása tehát a -lak, -lek személyrag kialakulása előtt így volt:

Egyes	1. <i>én kérék vlkit, vmit,</i> 2. <i>te kér(-sz) vlkit, vmit,</i> 3. <i>ő kér vlkit, vmit,</i>	<i>*tégedet, *titeket</i> <i>engemet, minket</i> <i>engemet, minket</i> <i>tégedet, titeket</i>
Többes	1. <i>mi kérünk vlkit, vmit,</i> 2. <i>ti kérték vlkit, vmit,</i> 3. <i>ők kérnek vlkit, vmit,</i>	<i>tégedet, titeket</i> <i>engemet, minket</i> <i>engemet, minket</i> <i>tégedet, titeket</i>

Az *én kérék* mellett volt ezen igének -l gyakorító képzős származéka is, és ennek ragozása így volt:

<i>én</i>	<i>kérélek</i>	<i>valaki(ke)t,</i>	<i>valami(ke)t,</i>	<i>*tégedet,</i>	<i>*titeket</i>
<i>te</i>	<i>*kérēl¹</i>	<i>valaki(ke)t,</i>	<i>valami(ke)t,</i>	<i>engemet,</i>	<i>minket</i>
<i>ő</i>	<i>kérēl¹</i>	<i>valaki(ke)t,</i>	<i>valami(ke)t,</i>	<i>tégedet,</i>	<i>titeket.</i>

Az *én kérélek* > *kérlek* fejlődés után, mivel vele párhuzamosan megvolt — ma is megvan — az *én kérék*, és eredetileg mind a kettőnek ugyanazok voltak az acc.

¹ 0. személyragos igealakok, mint: *én vagyok*, *te vagy*, *ő *vagy*.

determinánsai (*valaki(ke)t*, *valami(ke)t*, *tégedet/titeket*), az *én kérék* meg a (*kérek* > *kérlek*) *kérlek* ugyanazon accusativusi determinánsokat úgy osztották meg, hogy az *én kérék* ezután már csak a határozatlan egyes/többes 3. személyt vette maga mellé tárgyként (*valaki(ke)t*, *valami(ke)t*), az új *kérlek* pedig csak az egyes/többes 2. személyt (*tégedet/titeket*). Mivel azonban a többes 1. személy *kérünk*-nek nem alakult ki 7 morfémas változata (**kérünk*), a *kérünk* továbbra is megtartotta a határozatlan egyes/többes 3. személyre való utalás (*kérünk valaki(ke)t*, *valami(ke)t*) és az egyes/többes 2. személyre való utalás lehetőségét is (*kérünk téged/titeket*). De ez szükségképpen azt eredményezte, hogy a *kérlek valaki(ke)t*, *valami(ke)t* szerkezettel szemben a *kérlek-lek* morféma az egyes/többes 2. személyre (*téged*, *titeket*) vonatkozott, és ez a 2. személyű tárgyra való vonatkozás a gyakorító képzőből lett *-l*-hez kötődött. Ezért mutat ez az *-l* az egyes/többes 1. személyű tárgyra, a *-k* pedig az egyes 1. személyű alanyra.

8. Az indeterminált (alanyi) igeragozás egyes 3. személyű -n személyragja viszonylag későn, de még az ősmagyar korban jelentkezhetett. Eredetéről két vélemény van. Az általánosan elfogadott nézet szerint az -n igei személyrag *deverbális névszóképzőből* származott.

A másik vélemény szerint (MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések 90–112; Ómagyar szövegek 203–7) az egyes 3. személyű -n igei személyrag -n határozóragos határozói igenevek egyes 3. személyű igei állítmányokként is szerepelhettek: *té-n* (a *téven* igenév előzménye), *hűn* ~ *hűn* (a *híven* előzménye) eredetileg határozói igenevek voltak, és ebben a minőségükben egyes 3. személyű igei állítmányok is lehettek, és így alakult ki az *én té-k* ~ *tő-k*, *té té-l* ~ *tő-l*, *ő té-n* ~ *tő-n* paradigma, melyből már kiválhatott az -n igei személyrag, és átmehetett más igealakokra is, a *vágyon*, *megyén* azonban lehet, hogy nem anatógiás személyragos alakulat, legalábbis a *vágyon* eredetileg csakugyan igenév lehetett (vö. Nyh⁷ 88). A *té-n* ~ *tő-n*: *té-n-ek* ~ *tő-n-ek* stb. alapján jöhetett létre a többes 3. személyű *-nak/-nek* igei személyrag: *vagy-nak* > *vannak* (: > *van*); *vár-nak*, *kér-nak*, *vár-á-nak*, *kér-é-nak*; *vár-tá-nak*, *kér-te-nak*, *vár-ná-nak*, *kér-né-nak*, *vár-ja-nak*, *kér-je-nak*. A cser. múlt idejű *ulán* 'vala': magyar *vágyon* 'ist' igeidőbeli viszonyára nézve vö. az osztj. *mén-* (~magy. *mén-*) *tő* képző és időjel nélküli múlt idejű *mən-əm* 'mentem' alakját (a jelen idő ugyanitt *-t* képzővel *mén-t-ám* 'megyek') a magyar *mén-ék* > *ményék* > *megyék* alakjával. (Vö. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés 73; GULYA JÁNOS: NyK. LXVII, 200–2; továbbá: MÉSZÖLY GEDEON, i. m. 26–8).

BEKE ÖDÖN (Cser. nyelvt. 163): „... az -n-es igenévnek mindig (BEKE ÖDÖN kiemelése) határozó szerepe van. Az -n suffixum tehát BUDENZ szerint nem lehet más, mint *locativus* rag, amely névszoknál ma már leginkább csak *essivus* jelentésben fordul elő. WIEDEMANN nézete is ez (125.). Ennek ellenére BEKE az itt idézett cseremiszi igeneveket és társait nem határozóragos alakulatoknak tartja, hanem csatlakozik SZINNYEIHEZ, aki ezek -n elemét valóságos, eredeti képzőknek veszi (BEKE, i. m. 163). Ezzel — véleményem szerint — az igenevek eredetének kutatása és történeti mivoltának megállapítása helytelen útra siklott át.

A cser. *locativus* *-n-re*: cser. *βār* 'hely': *βāran* 'helyenként' *essivus*: *pi* 'kutya': *piān* 'mint kutya' időhat. *βeremā* 'idő' (<orosz): *βeremān* 'időtájt' (BEKE, Cser. nyelvt. 221–27); *tū-nə* 'kint' (HAJDÚ, Bev. 120).

Az -n igei személyrag megjelenése a kijelentő mód elbeszélő múlt egyes 3. személyén.

Egyes: én lé-k ~ lõ-k
 te lé-l ~ lõ-l
 ő *lé > lé-n ~ lõ-n
 Többes: mi lé-n-k ~ lõ-n-k
 ti lé-të-k ~ lõ-tõ-k
 ők lé-ne-k ~ lõ-ne-k

hi-n ~ hũ-n, té-n ~ tõ-n, vé-n ~ vő-n, ví-n ~ vű-n; é-n ~ ő-n 'evett', iün ~ iñ-n; alú-n stb.; nyelvjárásainkban az -n igei személyrag széleskörűen el (van) terjedve. Erről másutt bővebben szólok.¹ Vö. cser. lin 'lévén' és 'lõn' stb.

Az -n igei személyrag a kijelentő mód elbeszélő múlt egyes. 3. személyéről átke-
 rült az -sz/-v tövő kijelentő mód jelen egyes 3. személyére és a többes 3. személyre:

Egyes: én lész-ek
 te lész-ész
 ő lész-ën
 Többes: mi lészünk
 ti lész-tëk
 ők *lész-ënek > lész-nek

Hasonlóképpen: hisz-ën: hisznek, tész-ën: tésznek, vész-ën: vésznek, visz-ën: visznek; észnek, isznak; aluszon (az alszik újabb): alusznak; vagyon: vagynak > van-nak: > van; mëgy-ën: mën-nek, ő mëgy-ën: > ő mëgy; ekkor kapta az indet. (alanyi) igeragozási sor mai alaktani szerkezetét.

Kijelentő mód jelen idő:

én vár-ok, kér-ek, lész-ëk
 te vár-sz, kér-sz, lész-ész (később: lész-ël)
 ő vár, kér, (lész-ën >) lész
 mi vár-un-k, kér-ün-k, lész-ün-k
 ti vár-tok, kér-të-k, lész-të-k
 ők vár-na-k, kér-ne-k, lész-ne-k stb.

Elb. múlt indet. (alanyi):

én vár-é-k, kér-é-k
 te vár-á-l, kér-é-l
 ő vár-á > vár-a, kér-é > kér-e
 mi vár-á-n-k, kér-é-n-k
 ti vár-á-to-k, kér-é-të-k
 ők vár-á-na-k, kér-é-ne-k

Elb. múlt det. (tárgyas)

vár-á-m, kér-é-m
 vár-á-d, kér-é-d
 vár-á, kér-é
 vár-á-n-k,² kér-é-n-k²
 vár-á-to-k, kér-é-te-k
 vár-á-k, kér-é-k

¹ Az erről szóló fejtegetés megjelent 1973-ban, I. fentebb: FUF. XL., 135—145.

² Egyes nyelvjárásokban a det. elb. múlt többes 1. személyű *mi vár-ó-k* igealak használatos; ez eredetére nézve a *vár-ó* igenév -k többes jellel ellátott alakja (HORGER: A többes 1. személyű tárgyas igealakok rajga és a magyar igeragozás őstörténete. Csengery Emlékkönyv [1926.] 179—188); ennek hatására a *vár-ná-n-k* det. (tárgyas) igealakként is szereplő alaki szerkezet helyett a det. ragozásban a *vár-nó-k* lett a választékos stílus feltételes módbeli többes 1. személyű kifejezője.

A *vár-t-ak* > *vár-ta-na-k*; *vár-ná-na-k*, *jár-jo-n*: *jár-ja-na-k* stb. az előbbiektől analógiájára *lé-n*: *lé-ne-k*, *té-n*: *té-ne-k*; *alú-n*: *alú-na-k*; *vagyon*: *vagy-na-k* > *van-nak*: > *van*; *leszen*: *lész-ne-k*, *tész-ne-k* stb. A mai *lesz*, *tesz*, *vész* stb. elvonás által keletkezett újabb alakok: *lesznek*: > *lesz* stb., *vagyon* > *vagynak* > *vannak*: *van* stb.

9. Lehetséges, hogy az indeterminált (alanyi) és a determinált (tárgyas) igeragozás egymással párhuzamba állított paradigmáinak történeti mozzanatai — egymáshoz viszonyítva — nem mindig abban a párhuzamban folytak le, mint ahogy fölvázoltam; az is lehetséges, hogy az általam fölvázolt rendszer-fejlődés itt-ott vitatható; arról azonban meg vagyok győződve, hogy az itt előadott igeragozási rendszer-fejlődés általános menete, a fejlődés hosszú és bonyolult folyamata, az egyes ragozási mozzanatok alakulása a két (indeterminált — determinált) ragozási rendszer párhuzamos fejlődésére nézve — legfeljebb némi fáziseltolódással — megfelelő a történeti valóságnak.

* * *

Amint e közlemény elején is jeleztem, az igeragozás történetét az 1971/72. tanév II. félévében is előadtam, mégpedig úgy, ahogy itt is közöltem. 1972. június 20-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén „A magyar igeragozás történetéhez” címmel csak a *-k*, az *-sz* és a *-lak/-lek* igei személyrag eredetét adtam elő úgy, mint ahogy ebben a közleményben is olvasható; az *-l* igei személyrag eredetéről akkor az idő rövideje miatt azt mondtam, hogy az föltehetőleg szintén diminutív eredetű lehet; arra ott nem volt idő, hogy az *-l* igei személyragnak a *lé-l*-féle származékokból való keletkezési lehetőségéről is beszéljek, mert az hosszabb fejtegetést kívánt volna; ezért nem említettem meg azt sem, hogy az 1971/72. tanév II. félében az *-l* igei személyrag eredetéről azt a magyarázatot mondtam el hallgatóimnak, hogy az *-l* igei személyrag a *lél* 'létezik', *kérel* \approx *kérel* 'kéreget' -féléről vált igei személyraggá. Az előadásom utáni eszmecsere alkalmával RÁCZ ENDRE az *-l* igei személyrag eredetére nézve ezt a magyarázatot valószínűbbnek tartotta, mint a diminutív képzőből való származást. Voltaképpen én is.

Bizonyos okok arra is késztetnek, hogy hivatkozzam arra is: „A magyar igeragozás történetéhez” című cikkemet 1972 augusztusának elején küldtem el SZATHMÁRI ISTVÁNNAK, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkárának a szerkesztőséghez közlésre való továbbítás céljából, s a MNy. azon füzetének a kézírata, melyben cikkem megjelent, 1973. március 6-án érkezett a nyomdába, vagyis előbb nyomdába került, mint ahogy a Néprajz és Nyelvtudomány ezen füzetének a kézíratai a szerkesztő bizottsághoz beérkeztek.

DIE GESCHICHTE DES UNGARISCHEN INDETERMINIERTEN (SUBJEKTIVEN) UND DETERMINIERTEN (OBJEKTIVEN) KONJUGATION IM UNGARISCHEN

ANTAL NYÍRI

Der Verfasser stellt auf Grund der Ergebnisse der bisherigen sowie der eigenen Forschung dar, wie sich die indeterminierte (subjektive) und determinierte (objektive) Konjugationen stufenweise in gegenseitigen Beziehungen wahrscheinlich herausgebildet haben.